

Д. М. БЕЛОВ

Дмитро Миколайович Белов, кандидат юридичних наук, доцент Ужгородського національного університету

ВІДОБРАЖЕННЯ НОРМАМИ ІНСТИТУТУ ОСНОВ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ РЕАЛЬНИХ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН У ДЕРЖАВІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Наприкінці 80-х – початку 90-х років минулого століття при переході від «безладу» до «порядку», висловлюючись мовою синергетики, був виявлений головний фактор, що суттєво впливає на процес руху до порядку – так званий «параметр порядку», зумовлений інваріантністю будь-якої самоорганізуючої системи. Принцип інваріантності полягає в тому, за будь-яких послідовних змін, деякі властивості залишаються незмінними. Таким «параметром порядку» стала Конституція України 1996 року, що проголосила принципово нові засади побудови суспільства та держави. Пошук «параметра порядку» відбувався в умовах найгострішої конституційної та політичної кризи.

Прийнята Верховною Радою РСФСР Конституція 1978 року за своїм змістом (панування загальної концепції тоталітарної держави та розгляд її в якості «основного знаряддя будівництва соціалізму та комунізму», закріплення прав і свобод громадян у відриві від міжнародних стандартів, ігнорування принципу розподілу влади, проголошення керівної ролі КПРС і т.д.) адекватно не відображала систему сформованих суспільних відносин і зв'язків та входила в гостре протиріччя з суспільними процесами. Навіть зміни, що були внесені в текст Конституції, не виправили ситуацію¹. Запровадження поста Президента, зміна назви держави, інкорпорування в її текст Загальної декларації прав людини, а також міжнародних Пактів 1966 року і багато інших, що носять демократичний характер, більше нагадували «латання дірок» і в кінцевому підсумку так і не привели до створення єдиної концепції нової держави.

Виходить, що недосконалість норм Конституції 1978 року призвела до гострої політичної кризи. У цих умовах прийняття нової Конституції, як стабілізуючого фактора, було не просто бажаним, а гостро необхідним.

Окремі аспекти досліджуваного питання були предметом досліджень ряду українських та зарубіжних науковців. Так, зокрема, поняття реформування конституційного ладу розглядалося в працях: В. Тертички, О. Кучеренко, П. Фріса, І. Арістової та ін. Питанням природи та змісту конституції та конституційного процесу в цілому свого часу займалися: В. Погорілко, В. Федоренко, Ю. Тодика, І. Гладуняк, А. Медушевський та ін.

На сьогоднішній день однією з причин постійного напруження у відносинах між вищими органами державної влади в Україні є недосконалість основ конституційного ладу, різне тлумачення норм Основного Закону, а також принципова зміна політики держави після президентських виборів 2004–2005 рр.. Саме тому, автор даного дослідження намагається знайти ту межу співвідношення конституційних положень та їх практичної реалізації, яка на сьогодні можлива для стабілізації міжвладних відносин.

Проблема стабільності норм права, зокрема конституційних, тісно пов'язана з введенням у правову науку І. Мухачевим поняття «гомеостазису». Гомеостатичні процеси виділяються як один з трьох типів процесу самоорганізації і є підтримкою певного рівня організації при зміні зовнішніх і внутрішніх умов функціонування системи та діють за принципом негативного зворотного зв'язку.

Гомеостазис у перекладі з грецької означає рівновагу, стабільність (*homolos* – подібний, однаковий і *stasis* – нерухомість). Цей термін вперше з'явився у середині XIX – початку XX століть і отримав застосування, переважно в природничих науках.

Розглядаючи суспільство як цілісний соціальний організм, соціальну систему, в ньому можна виділити суспільні явища, існування яких життєво необхідно для даного типу суспільного устрою. Так само як здоровий людський організм має певну температуру, артеріальний тиск та інші більш-менш стабільні показники, так і здорова демократична держава повинна підтримувати, гарантувати існування в суспільстві певного набору соціальних та соціально-політичних явищ (періодичні вибори, розподіл влади, дотримання Конституції і законів, функціонування механізму захисту прав і свобод людини, відповідальності держави перед громадянами і т.д.)².

Властивість складних соціальних організмів, – продовжує І. Мухачев, – підтримувати в певних межах внутрішню рівновагу, стабільність певних характеристик отримало назву «гомеостазис». Реальність постійно змінюється. Але при будь-яких змінах реальності щось в ній завжди виявляється незмінним. А значить, це незмінне неминуче зберігається і в базисних описах реальності. І Конституція, як один із головних наукових та одночасно соціально-політичних базисних описів реальності, просто зобов'язана ці елементи незмінності й наступності відтворювати, зберігати та підтримувати³.

При цьому слід мати на увазі, що стійкість не характеризується незмінністю процесів – вони постійно змінюються, однак в умовах «норми» коливання обмежені порівняно жорсткими рамками. Вихід за межі «норми» призводить до поступового руйнування константи, а в кінцевому рахунку – дезорганізації системи⁴.

Право в порівнянні з іншими способами регулювання має значні переваги, «воно сприяє створенню не тільки єдиної, але і тривалої в часі, стійкої системи урегульованості та порядку – єдиної і стійкої організованості суспільних відносин. Проте воно «представляє собою динамічну систему, здатну змінюватися у зв'язку з розвитком суспільного життя, враховувати нові потреби, реагувати на появу нових або відпаданню застарілих суспільних зв'язків»⁵. Динамізм сприяє запобіганню можливості перетворення права в застиглу, відірвану від дійсності систему регулювання суспільних відносин. Саме завдяки єдності стійкості, стабільності, з одного боку, і рухливості, динамізму, з іншого – конституції зберігають свою реальність⁶.

У сфері правових знань термін «гомеостазис» також згадується в роботі Н. Бобрової, яка вказує, що «правовідносини, що виникають в процесі реалізації конституційно-правових норм, можуть розглядатися в якості організованих і організуючих, як об'єкт гарантування і як гарантія. Іншими словами, – підсумовує вона, – ланцюг гарантування нескінченний, точніше вимагає врівноваженості системи (в біології – це стан гомеостазису)»⁷.

Б. Спасов не оперує поняттям «гомеостазис», проте він зазначає, що стійкість як властивість конституції не зводиться виключно до особливого порядку її прийняття чи зміни. Самі відносини, які є предметом регулювання конституційних норм, повинні бути найбільш стійкими. Тому до створення конституції необхідно, щоб суспільні відносини досягли відносної стабілізації, стали стійкими та могли перетворитися в предмет регулювання конституційними нормами⁸.

З іншого боку, конституція відображає та закріплює в законодавчому порядку те, що вже досягнуто. Але, для того, щоб закріпити такі досягнення, необхідно, щоб конституція містила стійкі норми та сама виступала як досить стабільний нормативний акт⁹. Законодавство, навіть з високим ступенем стабільності, щоб бути дієвим, повинно відповідати об'єктивним умовам суспільного життя.

Е. Ліпатов зазначає, що «ефективність виконання законів безпосередньо залежить від того, наскільки типові, стабільно повторюються та чітко функціонують зв'язки та відносини, що регулюються законом. Політична, економічна, соціальна стабільність суспільства надає стабільність і механізму реалізації законів, сприяє якісному поліпшенню правореалізаційного процесу»¹⁰.

Про це пише і Л. Тиунова: «Там, де правова система адекватно відображає закони руху суспільних явищ і вловлює майбутнє розвиток, вона стабілізує фактичні відносини та стимулює динаміку відкритої суспільної системи, забезпечуючи як її цілісність, так і здійснення все більш складних завдань. Коли ж правова система не відповідає рівню розвитку продуктивних сил або характеру виробничих відносин, вона посилює суспільні протиріччя та конфлікти, розриває системоутворюючі зв'язки, позбавляється своєї особливої функції, дестабілізує суспільний лад, гальмує суспільний розвиток»¹¹.

У цьому сенсі справедливим є визначення, яке дає в своїй монографії І. Мухачев: «Гомеостазис права – забезпечення відповідності закону потребам суспільного життя. Це знаходить своє відображення в тому, що, об'єкт і предмет конкретної галузі права роблять взаємний вплив один на одного. Стабільний стан об'єкта забезпечує більш ефективну дію норм права щодо регулювання ними суспільних відносин. У свою чергу, відповідність суспільним потребам процесу регулювання нормами права відповідних суспільних відносин, певною мірою, визначає стабільність об'єкта правового впливу, тобто відповідної сфери суспільних відносин»¹².

Реальне життя багаторазово доводило ілюзорність цієї конструкції, що перетворювало Конституцію в формальну декларацію, яка вимагала періодичного оновлення згідно з новим етапом розвитку, нібито пережитим країною. Так тривало доти, поки не були відкинуті комуністичні ілюзії і не була зроблена спроба стати «такими як всі», тобто частиною світового співтовариства, що живе за єдиними об'єктивним законам суспільного розвитку. Так після кількох перехідних ступенів народилася Конституція України 1996 р.

Але біда авторів нового Основного закону полягала в тому, що їм не вдалося звільнитися від ілюзій і правильно визначити той етап соціально-політичного й економічного розвитку України, який вона переживає в даний момент, і, як наслідок, який повинен отримати закріплення в новому установчому акті – Конституції країни. Ось чому демократія була обмежена вільними виборами, не пов'язаними із встановленням відповідальності обраних органів перед народом; правова держава – зведена до конкуренції між нормативними актами різної правової сили; світська держава – підмінена пануванням в духовному, а в ряді випадків і політичному житті православної церкви¹³; розподіл влади – практично необмеженим втручанням Президента в сферу діяльності будь-якого державного органу і т.д.

Звичайно, якщо вибирати та намагатися впроваджувати відверто непридатні інституційні форми, то вони рано чи пізно будуть відірвані. Але, на наш погляд, ключ до успіху спрямованих інституційних перетворень правової системи полягає в іншому. Головне не те, звідки узяті нові інституційні зразки – імпортовані у відносно готовому вигляді з більш розвинутих співтовариств чи скомбіновані з уже наявного «свого» підручного матеріалу. Куди більш важливо, що відбувається з новими правовими інститутами після їхнього введення¹⁴.

Чи означає це заперечення цінності правових установ, закріплених у нормах, що закріплюють основи конституційного ладу? Аж ніяк ні. Проблема в іншому. Скоріше за все, позначилося традиційне захоплення нормативізмом, що цього разу виразилося в механічному переписуванні із західних (а в ряді випадків – і східних) конституцій окремих положень, які є безумовним прогресивним досягненням людства, але не реалізованих поза правової системи, з якої вони вилучені¹⁵. Ось чому представляється необхідним ставити питання не тільки про гомеостазис однієї тільки Конституції України, а всієї галузі конституційного права, через нормативно-правові акти якої переважно реалізуються основні її положення.

На перший погляд, викликає непідкріплене захоплення перелік основних прав і свобод, закріплених у Розділі 2 Конституції України, але більшість з них або взагалі не має механізму реалізації в поточному законодавстві, або він збитковий або формальний, тобто в кінцевому рахунку не забезпечує реалізацію конституційних принципів про вищу цінність прав і свобод людини, а також про їх безпосередню дію.

Більше того, названі конституційні принципи відносяться до числа ліберально-демократичних і мають право на існування, але надзвичайно важко реалізуються за відсутності розвинених демократичних традицій. Особливістю конституційно-правових відносин є той факт, що діяльність держави як учасника цих відносин спрямована не до окремої конкретної особи, наділеної конституційним правом або свободою, а на створення в житті суспільства, в тому чи іншому регіоні соціальних умов, що дозволяють кожному з уповноважених учасників, у тому числі й окремої, конкретної особи, фактично здійснити своє конституційне право або свободу¹⁶. Це й означає, на нашу думку, гомеостазис конституційного права.

Однак жорсткості Основного закону виправдана лише в стабільному суспільстві, зі сформованими демократичними, політичними традиціями та соціально-економічним устроєм. На жаль, Україна це поки не стосується. Отже, перехідний політичний режим потребує перехідної, а отже, гнучкої конституції, положення якої будуть змінюватися адекватно потребам суспільства. До слова, це й буде гомеостазис права перехідного періоду. Однак ця можливість з прийняттям «жорсткої» Конституції України 1996 р. виявилася для нашої країни упущеною.

Більш того, подальше збереження в незмінному вигляді чинного Основного закону навпаки буде руйнувати гомеостазис конституційного права в цілому та Конституції зокрема. Ми за зважений підхід до оцінки необхідності змін положень установчого акта, оскільки зовсім закрити можливість конституційних змін – це інша, не менш небезпечна крайність.

Звичайно, було б безглуздо заперечувати правоутворююче значення конституції. Очевидно, що будь-який Основний закон – це гарантія від авторитаризму. Отже, сам факт наявності конституції – вже основа для гомеостазису суспільства. Найменш стабільним є саме те суспільство, де влада взагалі не пов'язана правом, його принципами та нормами¹⁷.

Таким чином, правова система, що опосередковує процеси становлення нового конституційного ладу – нестабільна та незбалансована. Перехідній правовій системі завжди властива нестійкість альтернатив і варіантів розвитку. Це означає, що орієнтація принципів конституційного ладу на ідеали демократії і правової державності, зовсім не гарантована. Певну ясність у вирішенні цього питання може внести теорія гомеостазису. Гомеостатичні процеси підтримують певний рівень організації (стабільності) системи при зміні зовнішніх і внутрішніх умов її функціонування. Виходить, що суспільні відносини повинні бути найбільш стійкими та досягти найбільшої стабільності, так би мовити «устоятися» і тільки тоді вони можуть перетворитися в предмет регулювання конституційними нормами, які в свою чергу повинні адекватно відображати систему сформованих суспільних відносин і зв'язків. Тільки в цьому випадку демократичні принципи конституційного ладу будуть реально гарантовані, соціально здійсненні.

¹ Ткачева Н.А. Проблемы гарантированности основ конституционного строя: [Электронный ресурс] Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право / Нелля Александровна Ткачева. – Ставрополь, 2004. – 179 с. – С. 137.

² Мухачев И. Гомеостазис конституционного права: постановка проблемы / И. Мухачев // Право и жизнь. – М., 1997. – № 12. – С. 2–6. – С. 5.

³ Там само. – С. 6.

⁴ Ткачева Н. А. Вказана праця. – С. 140.

⁵ Алексеев С. С. Социальная ценность права / С. С. Алексеев. – М., 1995. – 312 с. – С. 78.

⁶ Зорькин В. Д. Россия и ее Конституция / В. Д. Зорькин // Журнал российского права. – 2003. – № 11. – С. 5–6.

⁷ Боброва Н. А. Гарантии реализации государственно-правовых норм / Н. А. Боброва. – М., 1984. – 191 с. – С. 54–55.

⁸ Спасов Б. Конституция и народное представительство в Народной Республике Болгарии / Б. Спасов. – М., 1978. – 188 с. – С. 71.

⁹ Ткачева Н. А. Вказана праця. – С. 142.

¹⁰ Липатов Э. Г. Механизм исполнения законов. («Круглый стол» журнала «Советское государство и право») / Э. Г. Липатов // Советское государство и право. – 1991. – № 7. – С. 11–14.

¹¹ Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности / Л. Б. Тиунова. – СПб., 1991. – 187 с. – С. 41.

¹² Мухачев И. Вказана праця. – С. 6.

¹³ Бедь В. В. Конституційне закріплення права на свободу совісті в Україні: окремі аспекти / В. В. Бедь // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. – 2010. – № 13. – Ч. 1. – С. 97–100. – С. 97.

¹⁴ Ленгер Я. І. Реформа інституційної системи в Україні: окремі аспекти / Я. І. Ленгер // Держава і право. Збірник наукових праць. – 2007. – Вип. 36. – С. 76–79. – С. 77.

¹⁵ Там само. – С. 78.

¹⁶ Мухачев И. Вказана праця. – С. 5.

¹⁷ Там само. – С. 6.

Резюме

Автор досліджує особливості правового закріплення та практичної реалізації норм, що містять основи конституційного ладу. Звертається увага на відображенні нормами інституту основ конституційного ладу реальних суспільних відносин у державі. Висвітлюються особливості гомеостазису нормами інституту основ конституційного ладу.

Ключові слова: конституційний лад, норма конституційного ладу, конституційно-правова реформа, гомеостазі правових норм.

Резюме

Автор исследует особенности правового закрепления и практической реализации норм, содержащих основы конституционного строя. Обращается внимание на отражении нормами института основ конституционного строя реальных общественных отношений в государстве. Освещаются особенности гомеостазиса нормами института основ конституционного строя.

Ключевые слова: конституционный строй, норма конституционного строя, конституционно-правовая реформа, гомеостаза правовых норм.

Summary

The author explores the peculiarities of legal consolidation and practical standards that include foundations of the constitutional order. The attention to mapping standards institute foundations of the constitutional system of real social relations in the country. Specific features homeostasis standards institute foundations of constitutional order.

Key words: constitutional order, the rate of the constitutional system, constitutional and legal reform, law homeostasis.

Отримано 18.06.2012

Б. М. КРИВОЛАПОВ

Богдан Михайлович Криволапов, кандидат юридичних наук, доцент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КЛАСИФІКАЦІЯ ВАЛЮТНИХ ОПЕРАЦІЙ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Вивчення уніфікованих норм міжнародного валютного права є дуже важливим, враховуючи необхідність України адаптувати національне валютне законодавство до міжнародних стандартів. У запропонованій статті автор проаналізує поняття валютних операцій та розгляне класифікацію валютних операцій в міжнародному праві. Буде також розглянута класифікація валютних операцій на базі Договору про МВФ, Кодексу лібералізації руху капіталів ОЕСР 1961 р., Кодексу лібералізації поточних невидимих правочинів ОЕСР 1961 р., а також Директиви Ради ЄЕС № 88/361/СЄЕ від 24 червня 1988 р. про застосування ст. 67 Договору про ЄЕС. Автор також проаналізує норми українського законодавства на предмет його відповідності вищевказаним міжнародним документам.

На сьогоднішній день в сучасній доктрині не існує загального визначення валютних операцій. Деякі автори вважають, що валютні операції – це операції, які здійснюються учасниками валютного ринку¹. На думку В. А. Юшенка та В. І. Міщенко, під валютними операціями розуміють певні банківські та фінансові операції, пов'язані з переходом права власності на валютні цінності². Згідно теорії Ж. В. Завальної та М. В. Старинського, валютні операції можна визначити як конкретні дії, в яких проявляються валютні правовідносини³. А під валютними правовідносинами розуміють відносини у сфері обігу валюти і валютних цінностей та процесу функціонування уповноважених державою органів з приводу валютного регулювання та валютного контролю, метою яких є забезпечення прав та інтересів фізичних, юридичних осіб або держави⁴. Відомий фахівець з банківського права О. А. Костюченко розглядає валютні операції як угоди, які спрямовані на виникнення, зміну та припинення речових або зобов'язальних прав на валютні цінності⁵. Тобто, думок багато, але якщо підсумувати все вищевказане, то під валютними операціями слід розуміти правочини, об'єктом яких є валюта та валютні цінності. Під валютними цінностями, як правило, розуміють національну валюту, іноземну валюту (в основному вільноконвертовану), національні платіжні документи та платіжні документи, виражені в іноземній валюті, а також банківські метали.

Щодо класифікації валютних операцій, то слід зазначити, що тут також не існує єдиної думки. Так, М. К. Бункіна та А. М. Семенов класифікують валютні операції наступним чином:

1. Операції з купівлі продажу чи конверсії валют, що здійснюються на біржах та комерційних банках. Такі операції називаються валютний ділінг.

2. Операції комерційних банків щодо залучення та розміщення валютних коштів.

3. Зовнішньоекономічні розрахунки.

4. Операції з банківськими картками⁶.

В. А. Юшенко та В. І. Міщенко поділяють валютні операції на поточні та термінові. Поточні операції поділяються на готівкові та безготівкові. Поточні безготівкові операції здійснюються банками, валютними біржами та іншими учасниками валютного ринку. Такі поточні операції поділяються на: